

1:

DE REFORMATIE IV: MAARTEN LUTHER (1483 – 1546) (2)

1. Persoonlijk leven

Luther trouwde op latere leeftijd. Zijn echtgenote was Katharina von Bora, een gewezen non uit een Cisterziënser klooster in een dorp in Saksen. In dit klooster nam Katharina kennis van reformatorische geschriften, die voor haar een ommekeer betekenden in haar persoonlijk leven. Evenals Luther worstelde zij met de vraag hoe zij ooit rechtvaardig zou kunnen zijn voor God. Zij vond, evenals haar toekomstige echtgenoot, het antwoord in de Romeinenbrief, nl. dat de rechtvaardige uit het geloof zal leven – en dat niet uit haar zelf, maar door Gods genade.

Elf zusters uit het klooster delen haar opvatting. Samen breken zij uit het klooster, hetgeen in die dagen een risicovolle onderneming was. Zij liepen bij herkenning het gevaar gevangen genomen te worden en na veroordeling te worden verbrand. Door bemiddeling van vrienden kwam Katharina in Wittenberg terecht, waar zij Luther ontmoette. Na verloop van tijd traden zij in het huwelijk.

Maarten en Katharina kregen zes kinderen, van wie er twee op jonge leeftijd stierven. Katharina was een toegewijd echtgenote en moeder en bijzonder ijverig. Zij kwam uit een adellijk gezin en was niet onbemiddeld. Zij zorgde er voor, dat huize Luther een plaats werd van gastvrijheid en geestelijke verrijking. Tal van studenten en reizigers vonden er onderdak. Velen werden er ter maaltijd genood. Vaak vertelde Luther dan verhalen of gaf hij uitleg over geestelijke zaken: de zgn. Tischreden (tafelgesprekken). Deze gesprekken vormen de voornaamste bron van Luthers' geestelijke toestand en zijn opvattingen omtrent geestelijke aangelegenheden. Of zij alle een betrouwbaar beeld geven van hetgeen daadwerkelijk is gesproken, is na zo lange tijd niet meer te achterhalen.

Luther en zijn echtgenote en zijn kinderen waren bijzonder muzikaal. Er werd veel gemusiceerd. Er kwamen regelmatig muzikanten over de vloer. Luther had vooral een passie voor de gemeentezang. Hij heeft zelf verschillende liederen gedicht, waaronder het bekende “Ein fester Burg ist unser Gott”, bij ons bekend als “Een vaste burcht is onze God”, een traditioneel gezang ter gelegenheid van hervormingsdag. Het is een bewerking van psalm 46. Een aantal gezangen van Luther is opgenomen in de gezangbundel van de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk uit 1938.

Muziek, en dan vooral kerkmuziek, heeft in het Lutheranisme altijd een rol gespeeld. Veel kerkgezangen zijn van Duitse oorsprong. Luther zelf heeft altijd de kerkmuziek en vooral de gemeentezang gestimuleerd. In verschillende delen van Duitsland ontstonden gezangbundels. Ook buiten de eredienst ontstonden geestelijke muziekwerken. De bekendste werken zijn ongetwijfeld die van Johan Sebastian Bach. Door hem kwam de oratorium muziekkunst tot grote bloei.

2:

Het Lutheranisme onderscheidt zich hier duidelijk van het Calvinisme. Calvijn en zijn volgelingen beperkten de gemeentezang tot de psalmen. Daar zit een theologische gedachte achter: alleen dat wat in het Woord van God is terug te vinden, is goed voor en in de gemeente. Alleen Gods Woord kan God volledig behagen. Bovendien bergden de gezangen het gevaar in zich, dat er dwalingen in de kerk werden ingevoerd. Ook geestelijke muziek buiten de kerk heeft in het gereformeerd protestantisme een duidelijk geringere omvang dan bij Luthers' volgelingen.

Luther was soms onderhevig aan buien van neerslachtigheid. Hij ondervond regelmatig geestelijke aanvechtingen, zowel omtrent zijn eigen staat voor God, als aangaande de voortgang van het werk van de Reformatie. De oude moederkerk berustte niet in het grote verlies, dat zij als gevolg van Luthers' optreden vooral in Duitsland leed. En soms leek het er op, dat de Reformatie moest wijken. Vaak vertroostte Luther zich in zijn doop, waarin God ook jegens hem eeuwige trouw had beloofd. Daarnaast kon hij bijzonder opvliegend zijn en had hij driftaanvallen. Dat openbaarde zich in de hevige polemiek ten aanzien van de roerige wederdopers, maar ook betreffende de Joden.

2. Luthers erfenis.

Luthers' geschriften hebben veel Europeanen bereikt. Zij werden gretig gelezen en ook geïnterpreteerd. Bij dat laatste traden verschillen op, die na Luthers' dood tot forse meningsverschillen aanleiding gaven. Er ontstond behoefte aan een duidelijke omschrijving van het geloof van Luthers' volgelingen. Luther zelf heeft twee catechismi geschreven, een grote en een kleine, beide bestemd als onderwijzing in de bijbelse leer voor kinderen en volwassenen. Ten tijde van Luthers' leven was reeds de Confessie van Augsburg verschenen, die op een gematigde toon de lutherse leer uiteenzette (1530). Men hoopte toen nog op een verzoening met de Rooms-Katholieke Kerk. Later, toen de hoop op een verzoening was vervlogen, kwam een aangepaste versie, die meer uitgesproken reformatorisch was.

De tekst van de eerste uitgave van de Augsburgse Confessie was van de hand van Philipp Melancton, de rechterhand van Luther. Melancton (zijn naam betekent "Zwarte Aarde") was een humanist en ijverde zijn leven lang voor de verbetering van het onderwijs, waarin hij ook zelf werkzaam was. Hij woonde in Wittenberg en sloot zich al spoedig aan bij de door Luther in gang gezette hervorming van de Kerk. Hij ontwikkelde zich tot een groot theoloog, die zich op het eind van zijn leven, opvallend genoeg, aangetrokken voelde tot de opvattingen van Johannes Calvijn.

Het gaat te ver om de ontwikkeling van de Lutherse (hoofdzakelijk Duitse) belijdenisgeschriften hier te volgen. Het kwam er op neer, dat tegen het einde van de

3:

zestiende eeuw een zgn Concordiënboek (boek van overeenstemming) was samengesteld, dat een verzameling was van de Lutherse belijdenissen. Het boek omvat de volgende geschriften:

1. De Schmalkaldische Artikelen, een door Luther, met behulp van Melanchton geschreven samenvatting van de christelijke, en in het bijzonder lutherse, leer ten behoeve van de vorsten, die waren verenigd in het Schmalkaldisch Verbond.
2. De Augsburgse Confessie, waarvan de eerste 21 artikelen het geloof beschrijven en de daarop volgende zeven de misstanden in de kerk opsommen.
3. De hier boven reeds genoemde grote en kleine catechismus van Luther zelf.

De inhoud van het Concordiënboek omschrijft niet alleen op een positieve manier het lutherse belijden, het heeft ook een gedeelte, waarin de dwalingen en tekortkomingen van anderen worden weergegeven. Opvallend daarbij is, dat men zich niet alleen afzet tegen de Rooms-Katholieke Kerk en de vele misstanden in die Kerk, maar ook –en niet minder hevig- tegen het gereformeerd protestantisme, dat in lutherse kringen in die tijd als minstens zo gevaarlijk werd gezien. Men beschouwde calvinisten als dwaalgeesten. In de zeventiende eeuw werden zij door sommige lutherse theologen gezien als slechts “gedoopte Joden en Mohammedanen”. De anti-calvinistische strekking wordt vooral toegeschreven aan Jakob Andreae, één van de samenstellers van het Concordiënboek.

De meeste Lutherse kerken in de wereld erkennen het gezag van de geschriften, soms slechts een deel daarvan. Zij vormen een deel van de belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland. De afkeer van het calvinisme heeft vermoedelijk als oorzaak, dat Calvijn en zijn volgelingen te rationalistisch werden bevonden. Ook de grote controverse tussen beide groepen betreffende het Avondmaal zal een rol hebben gespeeld. Wellicht speelde op de achtergrond de angst mee, dat Calvijns’ leer ook in Duitsland navolging zou vinden, als men niet meteen duidelijk aangaf, hoe zeer het calvinisme te veroordelen viel. Die angst was niet zonder enige reden: ook in verschillende delen van Duitsland vond de leer van Genève ingang.

Het Lutheranisme vond in geheel Duitsland grote aanhang: men vermoedt ongeveer driekwart van de bevolking tegen het einde van de zestiende eeuw. In Denemarken, waartoe destijds ook het huidige Noorwegen en Finland behoorden, werd de Reformatie op last van de koning ingevoerd. Dit stuitte bij de bevolking nauwelijks op tegenstand. Een zelfde situatie deed zich voor in Zweden. Ook daar volgde de bevolking zonder enig teken van verzet. Kennelijk was de tijd rijp. De Lutherse Kerken werden staatskerken, die geen ruimte lieten voor anderen: openlijke manifestaties van calvinisme of rooms-katholicisme waren verboden en konden met de dood bestraft worden. Het lutheranisme bleek het inquisitiedenken van de Middeleeuwse Kerk te hebben overgenomen.

3. Botsingen

Wie zijn nek uitsteekt en zich durft te verheffen, vooral tegen wat als onjuist of onrechtvaardig wordt ervaren, moet rekenen op tegenwind en conflicten. Dat heeft ook Luther ervaren.

Een stevige botsing heeft hij gehad met **Desiderius Erasmus**, de grote humanistische geleerde uit Rotterdam. Deze was de Reformatie zeker goed gezind; hij steunde tal van bezwaren tegen de vele misstanden in de Kerk. Hij maakte echter geen keuze. Ook kan men niet zeggen, dat Erasmus in alles de hervormende krachten genegen was. Zo publiceerde hij een boek, waarin hij betoogde, dat de mens een vrije wil had, ten goede en ten kwade. Zeker, de mens was door de zondeval van talloze gaven beroofd, maar had toch enig licht behouden. Daardoor kon een mens een keuze maken het goede te doen en het kwade te laten. Ook kon hij, zij het onder het beding van Gods genade, de goede keuze maken om God te dienen. Dat was voor Luther, die lange tijd grote achting had voor Erasmus, niet aanvaardbaar. Zelf had hij in zijn geestelijke strijd moeten ervaren, hoe zeer zijn wil van God verwijderd was en gebonden door het kwade. En niet zo maar het kwade: het was de in hem wonende zonde en afkeer van Gods weg en wet, die zijn wil in hun greep hadden. Met andere woorden: Luther bevond het alzo, dat zijn wil gebonden was en dat alleen Gods soevereine genade daarin een radicale omkeer kon brengen. Hij kon dan ook niet zwijgen en schreef een boek, dat lijnrecht inging tegen hetgeen Erasmus betoogde: **Over de gebonden (knechtelijke) wil**. Tussen die beiden ontstond een blijvende verwijdering. Uiteindelijk was Erasmus' visie er één, die binnen de bedding van de kerkleer bleef. De Rotterdamse geleerde bleef dan ook binnen de poorten van de moederkerk en stierf, voorzien van haar sacramenten.

We zagen al, dat er tussen Luthers en Gereformeerden diepgaande verschillen van mening waren. Zodanig, dat zij een samengaan van die beiden onmogelijk maakten. Toch hebben Luther en Calvijn in persoon geen strijd uitgevochten. Zij hebben elkaar nooit ontmoet. Zij zouden ook niet met elkaar hebben kunnen spreken: Luther sprak geen Frans en Calvijn was de Duitse taal niet machtig. Maar in het Latijn –in die dagen de taal van de geleerden- hadden zij gemakkelijk met elkaar kunnen converseren. Wel heeft Calvijn vaak van achting voor Luther doen blijken. Luther van zijn zijde heeft zijn waardering uitgesproken voor de Institutie (Onderwijzing in de Christelijke leer), Calvijns' belangrijkste werk. Hij noemde die van een voortreffelijke geest. De verschillen evenwel, die beiden uit elkaar hebben gedreven, leverden een blijvende verwijdering op.

Van niet minder grote omvang was de botsing tussen Luther en de Wederdopers. De laatsten waren een tak van de doperse Reformatie, die uitging van de Fries Menno Simons. De dopersen –later in Nederland aangeduid als Doopsgezinden- verwierpen, zoals de naam al suggereert, de kinderdoop. Ook wezen zij de leer omtrent de sacramenten, de eed, het bekleden van overheidsambten en het vervullen van militaire

5:

taken als onbijbels af. Sommigen hunner leerden, dat een mens in de navolging van Christus volmaakt kon worden, anderen benadrukten de wederkomst van Christus, die zou worden voorafgegaan door een duizendjarig rijk van vrede en bloei, vooral van en voor de ware gelovigen. In die kringen ontstond een radicale stroming, die ervan uitging, dat de gelovigen aan de komst van Gods Koninkrijk moesten meewerken. Niet alleen de Kerk diende te worden hervormd, ook de samenleving moest worden gereinigd en voorbereid op het Koninkrijk. De maatschappij met haar rangen en standen was verwerpelijk en kon en mocht omver geworpen worden.

Genoemde visie kreeg onder de armen grote aanhang en leidde al spoedig tot geweld en op den duur tot oorlog. De Wederdopers werden uiteindelijk verslagen. Luther riep de vorsten, in wier legers zowel Katholieken als Luthers dienden, op de beweging met wortel en tak uit te roeien – hetgeen gebeurde. Waarom was Luther zo fel? Hij was bang, dat zijn poging de Kerk te hervormen als een onderdeel van de visie van de opstandelingen zou worden gezien. Maar Luther beoogde een reformatie, geen revolutie. Aan de doperse beweging en de Wederdopers zullen we een volgende keer nog aandacht besteden. Hoewel altijd beperkt in omvang gebleven, hebben zij door de eeuwen in verschillende takken van het Christendom, in het bijzonder binnen het gereformeerd protestantisme, invloed uitgeoefend – tot vandaag toe.

4. Luther en de Joden

De verstandhouding tussen de Christelijke Kerk en de Joden is door de eeuwen heen, op z'n zachtst gezegd, moeizaam geweest. Dat is niet uit de lucht komen vallen. Reeds in de Vroege Kerk heerste er spanning tussen beiden. De Joden verzetten zich tegen de prediking van de gekruisigde Jezus en benauwden de Christenen, waar zij dat konden. In de Kerk begon al snel de gedachte op te komen, dat de Joden, doordat zij Jezus als Messias hadden verworpen en het Evangelie ongehoorzaam waren, om die reden vervloekt en verdoemd waren en ook niet langer als Gods uitverkoren volk konden gelden. De Kerk bestond uit de uitverkorenen (vervangingstheologie). Een gedachte, die zich in de loop der eeuwen verdiepte. Toen de Kerk steeds meer uitbreidde, waren de gevolgen van deze gedachten voor de Joden ongunstig. Christenen begonnen met een zekere regelmaat geweld tegen de Joden te gebruiken, waarbij doden vielen: het begin van de pogroms.

Toch waren er in de Middeleeuwen ook andere gedachten. Er waren geestelijken met hun aanhangers, die wezen op de Romeinenbrief, in het bijzonder de hoofdstukken 9 tot en met 11, die grote beloften voor Israël inhouden. Doorgaans werd de vervulling van die beloften geplaatst tegen de achtergrond van de eindtijd en een komend vreedrijk, dat aan Christus' wederkomst vooraf ging. Alsdan zouden de Joden tot bekering komen en hun Messias, dat is Jezus, aanvaarden (chiliasme). Deze opvattingen zijn door de Middeleeuwse Kerk altijd als ketters verworpen. Niettemin heeft Luther aanvankelijk gedachten van deze aard over de Joden gekoesterd. Zijn optimisme bracht hem tot het schrijven van een werkje, getiteld "Dass Jesus Christus

6:

ein geburener Jude sei". Hij kon begrijpen, dat de Joden zich in de voorgaande tijden niet hadden bekeerd, gelet op het diepe verval van de Kerk. Nu echter het licht was doorgebroken, zou hun bekering aanstaande kunnen zijn. Maar niets was minder waar. De Joden bekeerden zich niet. In tegendeel, gedreven door de godsdienstige beroeringen van de zestiende eeuw, verspreidden zij een deel uit de Talmoed, waarin Jezus een hoerenzoon wordt genoemd, brandend in de hel in zijn eigen uitwerpselen. Voor hen was katholiek of protestant lood om oud ijzer.

Luthers' houding ten opzichte van de Joden veranderde hierdoor radicaal. Hij begon te geloven, dat de Vroege Kerk en de kerkvaders gelijk hadden, wanneer zij de Joden de verworpenen noemden, de vijanden van het kruis van Christus en een synagoge des satans. Zij zouden zich, een enkeling daar gelaten, nimmer bekeren. Hij schreef nu opnieuw, maar met een tegenovergestelde toon: Von den Juden und ihre Lügen (Over de Joden en hun leugens). Helaas ging Luther hierbij stevig over de schreef. Hij riep (de overheden) op de synagogen te verbranden, hun scholen af te breken evenals hun huizen en hen zelf te verdrijven. Gelukkig hebben de Luthersen uit die tijd geen gevolg gegeven aan Luthers' oproepen, maar de woorden blijven als een echo nagalmen. Onder het Lutheranisme is steeds een behoorlijke afkeer van de Joden blijven bestaan. Sterker nog: toen Hitler aan de macht kwam, stelde hij, dat geen Duitser ooit zo helder over de Joden had geschreven als Luther.

Aan het einde van de serie komt nog een aflevering over de Reformatie en de Joden. Daarbij zal de houding van Calvijn centraal staan en vooral die van zijn volgelingen: onder hen komt een fundamenteel andere visie op de Joden, op Israël en de terugkeer naar Kanaän; zodanig zelfs, dat zij ook voor de Joden niet verborgen blijft.

Wij eindigen dus met een zwarte bladzijde uit Luthers' bestaan. Maar wij blijven hem niettemin gedenken als degene, die het volk, dat in duisternis was gezeten, weer het licht van het Evangelie heeft doen zien.

Volgende afleveringen: Menno Simons en de Doopsgezinden en Zwingli en de Zwinglianen.

(Wordt vervolgd)